

Боряна Велчева (България)

КЪМ СРЕДНОБЪЛГАРСКАТА ПАЛЕОГРАФИЯ

(Ръкопис № 1/12 от библиотеката на Рилския манастир)

Като най-древни ръкописи в библиотеката на Рилския манастир могат да се смятат три — Рилските глаголически листове¹ и две евангелия, които са известни като Рилско А и Рилско Б. В описа на Спространов² те фигурират под № 1/13 (9) и 1/12.

С по-голяма вероятност към Рилската скрипторска школа може да бъде отнесено т. нар. Рилско А евангелие от XIII в. Това е един сравнително по-голям и красиво написан кодекс, сходен по мастило, оформяне на текста и някои графически детайли с Рилските глаголически листове. Този паметник е бил вече предмет на вниманието на историците на българския език.³ В най-стария опис на паметниците от Рилската ръкописна сбирка, направен от Чолаков през 1859 г. Рилското А евангелие е отбелязано под № 9.⁴ По типа на почерка ръкописът има общи черти с Карпинското,⁵ Хилендарското,⁶ Норовското ев.⁷

Ръкопис 1/12 (Рилското Б евангелие) не е споменат в Описа на Чолаков от 1859 г. По всяка вероятност този паметник е постъпил по-късно в библиотеката на манастира — от някое друго книжовно средище, от близко селище или от мегосите на самия манастир.

В настоящата студия ще бъдат анализирани главните палеографски особености на този малко известен ръкопис.

За първи път Рилското Б евангелие е споменато от Б. Цонев през 1900 г., който пише за него, че има „писмо доста старинско, но по език едва ли е по-старо от 14 век“⁸. През 1902 г. Милетич описва евангелието под № 88 в своя опис на ръкописите от Рилския манастир. Той предполага датировка XIV в.

¹ Ив. Гошев. Рилски глаголически листове. С., 1956.

² Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир. С., 1902, с. 15.

³ Вж. Л. Милетич. Членът в българския и руския език. — СбНУ, XVIII, С., 1901, с. 14—15; К. Мирчев. Неизвестные лексические варианты в одном средно-болгарском недельном евангелии XIII века. — Prace filologiczne, XVIII, Warszawa, 1964, cz. 2, с. 407—411; К. Мирчев. За едно старобългарско наименование на „квачката“. — Бълг. език, IX, 1959, с. 252—253.

⁴ В. Чолаков. — Български книжици, 1856, год. IV, бр. 21, ч. 3, с. 688—692.

⁵ Московски държавен исторически музей, Сбирка на Хлудов № 28. Вж. снимка у В. Мошин. Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо. Скопје, 1966, с. 84.

⁶ Ленингр. публична библиотека ОЛДП, № 75. Вж. снимка у В. Мошин. Пос. съч., с. 81.

⁷ Московски държ. истор. музей, Сбирка на Уваров, № 38 (289). Вж. И. А. Лавров. Палеографските снимки с югославянских рукописей болгарского и сербского письма. Вып. I, XI—XIV в., СПб., 1905, сн. 19; В. Мошин. Пос. съч., с. 83.

⁸ Б. Цонев. Ръкописната сбирка в Рилския манастир. Отд. отп. от сн. Българ. преглед, год. V, кн. X, с. 3.

и отбелязва за паметника, че представя откъсlek от 30 листа из средата на неделно (апракос) евангелие, среднобългарска рецензия.¹ Спироcтpанoв пpез същата година oтнaся eвaнгeлиeтo към XIII в., въпpеки че в cвoя oпис, oбщo взeтo, пoвтaря дaтиpoвкитe, дaдeни oт Милeтич.²

Двaтa рилски eвaнгeлски пepгaмeнтни ръкoписи сa включeни oт Б. Цoнeв и в нeгoвaтa „Клaсификaция“³, кaтo e дoпyснaтa мaлкa, нo същecтвeнa грeшкa – кaтo eднoepoвo e пoсoчeнo Рилcкoтo A св. (№ 9), a кaтo двyepoвo – Рилcкoтo Б; мeстaтa нa двaтa пaмeтникa сa рaзмeнeни.

Ръкoпис № 1/12 oт библиoтeкaтa нa Рилcкият мaнaстиp сe cъcтoи oт чeтиpи нeпoдвъpзaни тeтpади, кaтo пocлeдният лист oт тpeтaтa тeтpадa e oткъcнaт и изгyбeн. Изглeждa, че тaзи зaгyбa e cрaвнитeлнo нoвa, зaщoтo Милeтич и Спирoстpанoв пoсoчвaт в cвoитe oписи, че ръкoписът сe cъcтoи oт 30 листa.⁴ И дeйcтвитeлнo пo пaгинaциятa, кoятo e билa нaпpaвeнa в oнoвa вpeмe, пocлeдният лист нocи № 30, кaтo липcвa лист № 24. Пoнacтoящeм ръкoписът имa 29 листa. Слeд oткъcвaнeтo и изгyбвaнeтo нa л. 24, л. 17 e oстaнaл oтдeлeн oт oстaнaлитe. Дългoгoдишният библиoтeкaр нa Рилcкият мaнaстиp aрхим. Климeнт Рилeц e пoлучил ръкoписa пpез 1922 г. пpи пpиeмaнeтo нa библиoтeкaтa в нacтoящия мy вид. Слeдoвaтeлнo л. 24 сe e зaгyбил мeждy 1902 и 1922 г.

Пocлeднaтa, чeтвeртaтa тeтpадa oт ръкoписa e нeиълнa – cъcтoи сe oт тpи гoлeми листa, кoитo пpeгънaти сa шecт. Яcнo личи, че e зaгyбeн външният, т. e. първият и пocлeдният лист oт тeтpадaтa, и тo oщe пpeди пaгиниpaнeтo нa ръкoписa, т. e. пpeди 1902 г.

Пaмeтникът пpeдcтaвя чacт oт гoлям кoдeкс, кoйтo сe e cъcтoял нaй-мaлкo oт 136 листa, oт кoитo e зaпaзeнa cрeдaтa. Нa л. 17, т. e. в нaчaлoтo нa тpeтaтa тeтpадa дoлу влявo e oзнaчeнo числoтo ΔI. (11). Тoвa пoкaзвa, че oт нaчaлoтo нa ръкoписa липcвaт тoчнo oceм тeтpади или 64 листa.

Пepгaмeнтът e пълтeн и здpaв. Мaлки дyпчички пo нeгo сe виждaт cаmo нa тpи-чeтиpи мeстa. Изглeждa, че пpeпиcвaчът или нeгoвитe пoмoщници нe сa имaли нeдocтиг oт кoжa, нo и нe cа гyбeли вpeмe зa ocoбeнo cтapaтeлнaтa и oбpaбoткa.

Стpaницитe имaт гoлeминa 24 × 18 см c тeкcт 20 × 13 см. Oчeвиднo листoвeтe сa били oщe пo-гoлeми, нo пpи пoдвъpзвaнeтo сa били дocтa изpязaни и зaтoвa e тpyднo дa ce дaдe cкицa нa първoнaчaлнaтa рaзливoвкa.

Рaзчepтaвaнeтo e пpaвeнo бързo, дoри гpyбo (някoи листoвe сa пoрaзкъcани). Рaзливoвкaтa e нaпpaвeнa oт oпитнa ръкa пo cтpогo cпaзeнo пpaвилo. Тeхникaтa e cлeднaтa: листoвeтe cа рaзчepтaвaни пpeди cгъвaнeтo им в тeтpади, кaтo вceки двa гoлeми кoжeни листa cа рaзливoвaни oтдeлнo. Били cа пocтaвяни тaкa, че гopният (рaзчepтaвaният) лист e бил c тъмнaтa (дo кoзинaтa) cтpaнa oтгope, a дoлният – c тъмнaтa cтpaнa oтдoлу. Слeд тoвa двa тaквa чифтa листoвe cа били cъбpaни в тeтpадa. Пo тoзи нaчин зaкoнoмepният рeд в ръкoписa e: тъмнa cтpaнa (външнa нa тeтpадaтa), cлeд тoвa ce cрeщa cвeтлa cъc cвeтлa и тъмнa c тъмнa, кaтo рaзливoвкaтa личи нaй-яcнo нa вceки 26 лист, cъoтвeтнo 3a, 6б, 7a, т. e. рaзливoвaни cа вceчки тъмни cтpaни нa кoжaтa c изкъoчeниe нa нaй-външнитe и нaй-вътpешнитe листoвe нa вceкa тeтpадa.

¹ Д. Милeтич. Слaвянcкитe ръкoписи в библиoтeкaтa нa Рилcкият мaнaстиp. Спoмeн oт Рилcкият мaнaстиp. С., 1902, c. 63; cрв. oщo в „Библиoтeкa“. Пpилoжeниe към Църкoвeн вecтник, гoд. II, 1902, c. 140–172.

² Е. Спирoстpанoв. Пoc. cъч., вoдa и c. 15.

³ Б. Цoнeв. Клaсификaция нa бългapcкитe книжoвни пaмeтници oт нaй-cтapo вpeмe дo кpая нa XVI в. – Гoд. нa Соф. унив., т. 1, С., 1905, c. 31 и 62.

⁴ Б. Цoнeв нe e oтбeлязaл брoя нa листoвeтe и oписa нa ръкoписнaтa cбipкa пpeз 1900 г.

Редуването на тъмна и светла страна и релефът на разчертаните страници могат да бъдат представени със следната схема:

1а	1б	2а	2б	3а	3б	4а	4б	5а	5б	6а	6б	7а	7б	8а	8б
т	с	с	т	т	с	с	т	т	с	с	т	т	с	с	т
+р	-р	+р	-р	-р	+р	-р	+р	+р	-р	+р	-р	-р	+р	-р	+р
			разч.	разч.							разч.	разч.			

т — тъмна страна
с — светла страна
р — релеф
разч. — разчертана страница

Всяка страница има 21 реда. Извън тях могат да се видят само отделни думи или обяснителни евангелски бележки. Ръкописи с 21 реда на страница се срещат от различно време, но най-често това са паметници от края на 13 и началото на 14 в.

Мастилото е черно, със запазен тъмен цвят, като началните букви са осветени с червено и синьо.

На няколко места в ръкописа се виждат капки восък, които свидетелствуват, че евангелието е служело при богослужение.

Орнаментът е прост и неединен по стил. Най-важната му особеност е, че липсват тератологически мотиви.

Заставки няма в запазената част от кодекса. Украшенияте начални букви заемат най-често височината на три буквени реда. Такива са началките на л. 1а, 1б, 2а, 2б, 3а, 3б, 4а, 4б, 5а, 5б, 6а, 6б, 7а, 8а, 8б, 11а, 13а, 13б, 14а, 15а, 15б, 16а, 16б, 17б, 18б, 24а, 28а, 28б. Началки, които заемат 4 реда, се срещат на л. 8а, 9а, 10б, 12а, 17а, 17б, 19а, 19б, 21б. Само два реда заема инициалната буква на л. 14б.

Началните букви излъкват:

1. С очертаване на вертикалните линии с двойна контура (17 случая). Например л. 2б:

2. С орнаментиране на отвесни правоъгълни плоскости. Това орнаментиране става

а. с обли наддебелявания: — 1а, 8а, 17а, 19а; 12а, —

21а — 8а. Началки с подобен орнамент вж. също в Рил. А ев. (с.

4, 63), в Пирд. ап., в октоих от XIII в. (№ 556 от НБКМ), в Яков. ап. (№ 880 от НБКМ) л. 1086, 1256, 1286, в Нор. пс. (л. 141а), Загр. триод (с. 28, 32, 55, 212), Струм. ап., Пловд. ев. и др.

б. с пръстени, които пресичат вертикалната плоскост: л. 12а, 176:

Допълнителен елемент на украса при този тип са украсените петелки на буквите. Вж. 19а, 21б, а също 176. Например:

19а

Подобна украса срв. в Нор. пс. л. 248а, 128а; Добрейш. ев. л. 1166, Рил. А ев., с. 45 и др.

На л. 12а се среща началка с леки извити линии, които излизат от ръба на буквата:

12а

в. Усложнена орнаментна комбинация има началката **в** на л. 176. Освен украсени петелки и пресичащ стъблото пръстен като елемент фигурира и мо-

тивът , който присъства често както в тератологичния, така и в обик-

новеният орнамент. Срв: Бол. пс., Слещ. ап., Грнд. пар., Хлуд. пар., Яков. ап. и др.

3. В няколко случая вертикалната правоъгълна плоскост е запълнена с плетеница от тъмна и светла ивица — л. 1а, 8б, 10б, 19б, например:

10б

Подобни плетеници са чест мотив в Бол. пс. (IV.15 у Стасов). Светлата част е наръсена с точки — една особеност, която е разпространена първоначално преди всичко в животински орнаментни фигури. Срв: Стасов III.13, 32, 29, VII, 12, 279, II, 31). Особено чест е този елемент в Бол. пс. (у Стасов IV, 3, 17, 2, 6, 7, 11, 24, 14, 13, 12, 15). Среща се и в Рил. А ев. В нашето Рил. ев. този орнамент е много опростен и напомня българска керамика. Красива по своята простота е началката на л. 1б — бяла змиевидна извивка на червен фон.

16

Подобен орнамент се среща сравнително рядко — срв. Загр. триод, с. 56, 92.

4. Всички украсени началки са **В** и **Р**. Изключение прави инициалното **П** на л. 22а. Това е най-красивата и сложна началка в ръкописа. Вертикалните черти на буквата са представени от умело направени плетеници:

22а

Подобен орнамент срв. в Бол. пс., Загр. тр., Пловд. ев., Ленингр. ев., рък. № 848 от НБКМ, Хлуд. пар., Добрейш. ев. и др. Най-голямо сходство описаната буква има с началките в Загр. тр. на с. 88, 104.

5. С вертикални задебелени линии се отличават някои скромно украсени началки (12 случая), които могат да бъдат:

а. С пресечено стъбло (36, 4а, 56, 16а, 166). Например:

36

б. С кръстовидно украсени петелки (15а, 186, 23а, 28а, 286). Например:

186

Този орнамент се отличава с голяма стилизация в строгост. Той свързва паметника с практиката на някои търновски ръкописи и, на първо място, с Нор. пс. от XIV в.

Ръкописът (по-точно запазената част от него) е написана от двама души. Първата ръка (главната) е запълнила всички листове освен л. 11а (от 7-ия ред до долу) и л. 116. В частта, написана с първия почерк, се очертават на места по-различни страници, които на пръв поглед изглеждат написани от друга ръка (срв. например л. 22а, 236). По-внимателното вглеждане в пергаментните страници показва, че имаме работа с една и съща ръка, която е писала различно бързо и с различно заострено перо.

Първият преписвач пише опитно, с много съкращения и малко лигатурни. Полууставът е строен, прав, буквите са подредени сравнително равно върху очертаните линии. Една важна и късна черта, която характеризира общо стила на първия почерк, е наклонът на горните части на буквите нагоре в дясно. За ръкописите от XIII в. това не е характерно. Слабо изразена, тази тенденция виждаме в отделни паметници, като Търн. ев., Зогр. л. от 1277 г., в Братковия миней от XIII в., Шестоднева от 1263 г. По-ярко изразена тя е

в първите десетилетия на XIV в. — Рашк. Ном. от 1305, Никод. типик от 1319, Олив. миней и Лесн. прол. (сн. № 53 у Лавров) и др. Срв. също ръкописи № 20, 22, 24, 27, 35, 846, 848 и др. от НБКМ. По тази особеност Рил. ев. може да се отнесе най-рано към самия край на XIII в. и по-вероятно — към първите десетилетия на XIV в.

Вторият почерк е неравен и нестроен, с малко съкращения и много лигатури. Маниерен и архаичен едновременно, той не съдържа някои „модни“ начертания, които намираме в първия почерк. Палеографската старина е по-голяма във втория почерк. Затова може да се предполага, че той принадлежи на ръката на възрастен човек (на места почеркът издава трепереща ръка). Двата преписвача са писали едновременно — текстът следва на л. 11а и 12а без прекъсване, като първият преписвач е вписал синаксарната бележка на л. 11а, а на 11б е поправял. Може би дори първият преписвач е стоял и диктувал, докато вторият е писал.

В писмото на втория преписвач се наблюдава известно търсене на бързописни похвати (в това отношение напомня неумело подражаване на ръкописи от типа на Григ. пар.). Срещат се чести лигатури на **т** и **в**, **д** и **ѣ**, **а** и **ѡ**, високи **ѣ** и **ѡ**. Този интересен книжовник има желание да употребява съкращения, но за това няма нужния опит и под титлата обикновено изписва цели думи: **сннѣ чловѣчѣ**, **снномѣ чловѣческнмѣ**, **царство**.

Писмото на втория преписвач на Рил. Б. ев. е едно от късните и най-ярки проявления на т. нар. народни почерци.¹ Първият почерк, напротив, като цяло е представител на официалната кирилица на своето време. Това наличие на различни скрипторски стилове придава на паметника важно значение за българската кирилска палеография. При сравнението на писмото се наблюдава, че много от тенденциите в първия почерк водят своето начало от Супр. сб., а на втория от Унд. л. и Добром. ев. По този начин при анализа се открояват две групи паметници, като и към двете се отнасят ръкописи от различно време и от различни книжовни центрове.

Ето как се проявяват тези тенденции в различните буквени начертания:

а. Една от малкото общи черти в двата почерка е, че в тях се среща начертание на буквата с вертикално изправен стълбец и нестигаща до реда петлица. Такова начертание характеризира народните почерци и се среща в голяма група паметници, които трудно могат да се обединят по време и място — надписа от Плиска IX—X в., Унд. л., Добром. ев., Битолските листове, новооткрития надпис от Троица, Шуменско 1264 г., триод № 933 от НБКМ, Пант. ап. от 1313 г.,² в босненското писмо и др. Принципно различно от това начертание е наклонената вляво буква. Такова **а** с наклонен стълбец и стигаща до реда петлица характеризира ръкописи с по-изискана в калиграфско отношение кирилица — Супр. сб., Сав. кн., Мак. кир. лист., Хиленд. л., Погод. пс., Търн. ев. от 1273 г., Норв. пс. от XIV в. и др.

В някои ръкописи се наблюдава един среден или смесен тип с нередовно или леко наклонено стълбче на **а** (срв. например втория почерк на Слеч. ап., Влад. надп.). Подобна тенденция има на места в първия почерк в Рил. ев.

Хронологически определящ момент може да се смята големината на главичката на **а**. Известно е, че в най-старите ръкописи и епиграфски паметници главичката на буквата е малка. Тя може да бъде по средата на стълбеца и да

¹ За народните почерци напр. вж. В. Н. Щецкип. Болонская псалтырь СПб., 1906, с. 63.

² Вж. пояснение към съкращенията в края.

бъде закръглена (Унд. л., Добром. ев.),¹ а може да слиза до реда (Супр. сб., Остр. ев.). Обикновено на написанието с отвесен стълбец съответствува малка закръглена главичка. Такова **д** в първия почерк на Рил. ев. се среща сравнително рядко — предимно в края на реда, където преписвачът не е разполагал с достатъчно място (срв. л. 15б.1, 18а.11 и др.). Тенденцията в почерка е главичката да се удължи и в резултат тя твърде често (40—45 % от случаите) слиза до реда. В повечето случаи обаче начертанието е с удължена, но не-

слизаща до реда главица (**д**) и напомня старинното **д**. Като контаминация от двата старинни типа **д** е начертанието със закривена като човка главица на буквата **д** **д**. Тази закривеност може да се смята за характерна особеност за първия почерк на паметника. В стилизиран вид подобно начертание има в надписите на Боянската църква. Най-ранните случаи с подобна тенденция в начертанието се откриват във Влад. надпис от началото на 11 в.

Старинно **д** напомня и начертанието на буквата във втория почерк. Буквата има отвесен стълбец и характерно удължена хоризонтална петлица —

д (например 11а.8, 12, 16 и почти на всеки ред на 11б). Подобно начертание се среща в Струм. ап. Тук-там във втория почерк (11б 4, 6, 11) главичката на **д** е малка и закръглена и напомня архаичните написания в Унд. л., Добр. ев., Охр. ап.

к. Най-характерното за знака в първия почерк е удълженото рамо, което сякаш пазн сянка над долната част на буквата. Ранна такава тенденция намираме в паметници като Хил. л., Мак. кир. л., Супр. сб., и в по-късни като Пог. ис., Зогр. л. от 1277 г., Търн. ев. В края на XIII и особено през XIV в. това написание добива широко разпространение в западнобългарски книжовни центрове — срв. Рил. ев. от 1361 г., Лесн. пар. от 1353 г.

к. Начертанието на буквата в първия почерк се характеризира с вертикална несиметричност, с намалена горна част, като по-често тя е по-скоро триъгълна, отколкото заоблена. Тенденция към вертикална несиметричност на **в** през старобългарския период има в паметници като Супр. сб., Хил. л. В по-късни паметници вертикално несиметричното начертание зачестява, като горната част намалява и се заостря. Срв. Пог. ис., Шестоднева от 1263 г., рък. № 882 от НБКМ, Търн. ев., Зайк. светог. тр. (№ 960 от НБКМ), Лесн. пар., Рил. ев. от 1361 г.

Друга тенденция отразява начертанието на буквата във втория почерк. Въпреки голямото разнообразие количествените съотношения сочат друга

скрипторска школа. Във втория почерк се срещат 4 типа **в**: **В** (9 пъти), **В**

(4), **З** (8), **В** (11). Първите два типа могат да бъдат обяснени с

¹ Критика на мнението, че триъгълната главичка на **д** показва старинност, а нейното закръгляне — късна датировка, вж. у Б. Велчев а. Добромирово евангелие, с. 20.

влияние на първия почерк. По-важни са отликите от него. Това е преди всичко по вертикалната симетричност на буквата. Общо взето, тази особеност е белег за старина. Същевременно тя свързва частта на втория преписвач с паметници с „народен почерк“ като Охр. ап., Бит. тр., Бит. л. от XII в., Ръжд. сб. от XIII в., триод № 933 и др. Начертанията с отделна лява и дясна част се срещат в ръкописи, които и в други отношения приличат по почерк на втория почерк — Струм. ап., Драг. ев.

Д. Докато в ранните паметници се очертават ясно две различни тенденции в начертанието на Д, в по-късните настъпва известно изравняване. Главното различие в старите ръкописи е в дължината на раменете на буквата. Паметници като Унд. л., Бит. л., Охр. ап., Бол. пс., Григ. пар., Добр. ев., Драг. ев., Григ. прол., босн. писмо и др. познават начертание, в което едното или двете рамене изобщо липсват, буквата е, общо взето, по-тясна, а в някои слу-

чай една от двете долни чертички отива към средата на буквата (). Следи

от такава скрипторска особеност има във втория почерк в 14 случая от всичко 37, но примерите не са особено типични.

Другата тенденция в ранните паметници е към начертание с долна удължена хоризонтална черта, на която горната част стои върху широко рамене. Такова Д характеризира Сав. кн., Супр. сб., (в Унд. л. се срещат и двата типа), Хил. л., Слеч. ап., Пог. пс., Търн. ев., Карп. ев., Норов. пс., Врач. ев., търновски ръкописи от XIV в. Първият почерк на описвания тук паметник отразява черта на някои паметници от втората половина на XIII и първата половина на XIV в. — един среден тип¹ начертание на Д с минимално къси рамене (срв. Тод. ап. от 1277 г., Деч. пс. от XIII—XIV в., Пант. ап. от 1313 г., Лесн. прол. от XIV в. и др.).

Във втория почерк се срещат около 10 случая с Д над реда. Това е една много архаична черта, с която паметникът напомня най-стари паметници, като Супр. сб., Унд. л., Добром. ев., Бит. л., Даниловата приписка от XIII в. в Бол. пс.

е, с, о. В двата почерка има разлика в ширината на тези букви. В първия почерк има известен стремеж, макар ръкописът в това отношение да не е типичен, буквите е, о, с да бъдат стеснени. Тази тенденция е доста стара и се наблюдава в паметници с издържано уставно писмо, като Супр. сб. и Хил. л. По-ясно, отколкото в Рил. ев., намираме тази особеност и в по-късни паметници, като Пог. пс. и Норовския псалтир. Тя свършено отсъства във втория почерк на паметника. В това отношение вторият почерк отново прилича на Унд. л., Охр. ап., Троицкия надпис от Шуменско и др.

Прави впечатление, че докато в по-ранни паметници диференцирането по този белег е възможно, то в по-късните това става все по-трудно, защото в това отношение настъпва известно изравняване. Може би неестествените е, о, с във втория почерк на Рил. ев. трябва да се смятат архаична черта на ръкописа.

¹ Съществува среден тип Д, който може да се тълкува също като резултат от смесване на двата главни типа (срв. Хлуд. пар., Троиц. надпис от Шуменско от 1264 г. и др.)

ж. В първия почерк горната част на буквата е намалена и заема до около една трета от височината. Подобно начертание познават много паметници от втората половина на XIII и първата четвърт на XIV в. — Търн. л. от 1277 г., Тод. ап. от 1277 г., ев. на Георги Тертер от 1322 и др. На ширина буквата е симетрична за разлика от преобладаващото число паметници от същото време. В ръкописа се срещат няколко примера с начертание на ж, на което средната линия излиза над реда. До XIV в. подобни случаи са редки — срещат се в Добром. ев., Драг. ев., Радом. пс. и др.

Във втория почерк буквата има уникално написание жс . То е доста неумело, по-скоро бързописно, отколкото полууставно. В начертанието липсва тенденция към вертикална несиметричност.

3. Най-характерната особеност в начертанието на буквата з в първия почерк е заоблената линия, която свързва горната с долната част на буквата. Подобно начертание е рядко както в старобългарските, така и в среднобългарските паметници. Среща се в Унд. л., в почерка на Белослав от Бол. пс., Григ. пар., Лесн. пар., Ръжд. сб., Рил. ев. от 1361 г. и др. По-рядко (20—30 % от случаите) се среща начертание с ъгловато свързване на двете части — начертание, което, общо взето, е по-често в кирилските паметници.

Вторият почерк съдържа от своя страна две интересни особености по отношение палеографската характеристика на з. 1. Пресечната точка на двете части на буквата е над реда — това характеризира един кръг паметници с „народен почерк“, като Добром. ев., Бит. л., Драг. ев. и др. 2. В повечето

случаи горната част на буквата е леко заоблена — з . Това също характерни-

зира паметници с народно писмо като Добром. ев., Бит. л. Такава черта откриваме също в Слелч. ап., на места в Драг. ев., в триод № 933, ап. № 880, Шаф. тр., Пловд. ев. и др. В сравнение с начертанието в Добром. ев. горната част на з във втория почерк на Рил. ев. е намалена и по ширина двете части са, общо взето, равни. Без съмнение това е белег за късен произход на паметника. В това отношение Бит. л. заемат средно място между Добром. ев. и втория почерк на Рил. ев. Подобно начертание се среща десетина пъти и в първия почерк на разглеждания паметник, например ЗЗ а 4—5, 21 б 3, 19 а 17. В някои от случаите (10 б 16, 3 а 6) заоблеността на линията се е получила в резултат от някакви поправки, които е правил на знака преписвачът.¹

Начертанията на з в двата почерка са едни от най-характерните в ръкописа. Присъствието на двата вида тенденции — към заоблена средна линия и към заоблена горна в един и същ паметник, загатва за развойни моменти в някоя скрипторска школа, може би югозападна. В Ръждавичкия сб. от Кюстендилско от края на XIII или началото на XIV в. се наблюдават подобни начертания. За този ръкопис е чест един сборен тип, който прилича на за-

почнато з , довършено като з . Допускам, че тези два паметника,

които са приблизително от едно и също време, отразяват тенденция старото за-

¹ з (за [дз]) с пълна заобленост на двете части на буквата има в рък. № 842 от НБКМ.

облено начертание да бъде заменено с едно по-модно за момента начертание **з** За това може да се съди от съпоставката на двата почерка в Рил. ев., както и от количественото съотношение на различните начертания в паметника.

н, и. В първия почерк се наблюдава ясно тенденцията средната чертичка **н** да бъде качена високо. При **и** тази тенденция е много по-слабо отражена — сравнително „по-високо“ **и** се среща само след **н**. Обикновено качените средни линии на тези две букви се смятат за белег на късен произход. Хронологизиращият момент би могъл да се определи с по-голяма сигурност едва след установяването и характеризирането на старите скрипторски школи, техния развой и по-късните взаимоотношения между тях. Тенденцията към „високи“ **н** и **и** има още в стари паметници, като Супр. сб. и Остр. ев. В късни паметници тази тенденция се наблюдава широко — Пог. пс., листовете от 1277 г., Търн. ев., Нор. пс., Кари. ев., Рил. А ев., Боян. ев. и особено често в паметниците от XIV в.

С друга група паметници може да се свърже вторият почерк, в който подобна тенденция изобщо липсва — Даниловата приписка към Бол. пс., Ръжд. сб., на места в Григ. пар., Драг. ев., Троиц. надпис от Шуменско. **и** и **н** без качени средни линии има също така в Унд. л., Добр. ев., Бит. л., Триод № 933 и повече в босненски, отколкото в сръбски паметници.

к. За паметника е характерно начертание на **к** с долеена до стълбеца дясна част — редовно във втория почерк и в около 80% от случаите в първия. В старобългарските паметници такава особеност не се среща, а и в среднобългарските тя е твърде рядка — Струм. ап., приписката към Бол. пс., на места в Търн. ев. и Лесн. пар.

Двата почерка в ръкописа се различават отчасти по една друга важна типологическа особеност — посоката на долната дясна линия — **К** и **К**. Първото начертание е много по-често в паметниците, особено в ранните — Унд. л., Супр. сб., Добром. ев., Сав. кн., Харт. надпис, Хил. л., Самуил. надпис и др. Вторият тип **к** се среща в някои от паметниците с „народен“ почерк — Струм. ап., Бит. л., Драг. ев., Троиц. надпис.

В първия почерк на Рил. ев. примерите от първия тип съставят около 20%, а примерите от втория — около 80%. Във втория почерк намираме навсякъде начертание от втория тип с изключение на 1—2 неясни и дребни написания. **К** наред с **К** се среща още в Бол. пс., Охр. ап., Ръжд. сб., Боянските надписи, Григ. пар., Слещ. ап., Лесн. пар., Рил. ев. от 1361 г. и др. Подобно начертание може да се срещне в Миросл. ев., а за босненското писмо е характерно. Неочаквано често **К** се среща и в някои староруски преписи от XI в. Изб. от 1076 г., Златоуструя на Вичков и др.

л. Двата главни типа начертания се определят от наклона на дясното рамо на буквата. За първия почерк е по-характерно симетричното начертание с еднакъв наклон на двете черти, които се срещат горе в остър ъгъл. За втория почерк трябва да се отбележи наличието на несиметрично начертание с ненаклонено, а отвесно дясно рамо (в повече от половината случаи): **Л**. Такова начертание на **л** се среща сравнително рядко. То не е хронологически значимо, а както и много от описаните особености на втория почерк, характеризира „народния“ стил писмо в една група паметници, като Добром. ев., Бит. листове, Бит. триод, отчасти Слещ. ап., Бол. пс., Врач. ев. и др.

Подобна тенденция има и в начертанието на **д**, но както в Рил. ев., така и в останалите ръкописи, тя е по-слабо изразена, отколкото при **л**.

И в двата почерка може да се наблюдава една друга особеност в начертанието на **л**. Това е типът **л** със скъсено ляво краче — **л**. В първия почерк това начертание се среща сравнително по-рядко — около 16,6 %. Във втория почерк то се наблюдава по-често — близо 43,4 %. Типът **л** с късо, „повдигнато“ ляво краче намираме още в старобългарското кирилско писмо на паметници като Супр. сб., Хил. л., а също така в Бит. л., Струм. ап. и др. В Рил. ев. тази особеност може да се смята за старинна.

м. Първата важна особеност на **м** в двата почерка на Рил. ев. е наклонът на страничните линии. Докато в паметници с изискана кирилица, като Супр. сб., Пог. пс., Търп. ев., Норв. пс., буквата стои права, с отвесни крачета, в Рил. ев. **м** често пъти стои малко разкрячена. Това важи особено за втория почерк. В първия, както отбелязахме и за други написания, се срещат различни тенденции. В случая се касае не толкова за процентно съотношение на примерите, колкото за нетипичност на начертанието.

Начертание на **м** с наклонени крачета се среща и в други паметници, ранни и по-късни — Унд. л., Бол. пс. (първия почерк), триод № 933 и др. Освен описаните два типа в двата почерка на Рил. ев. се среща и начертание на **м** с наклонено ляво и изправено дясно краче — **М**. Това свързва

паметника със стари и характерни паметници с народно писмо, като Добром. ев. и Бит. л. По-типични са случаите във втория почерк. Там съотношението

на примерите с **М** и **М** е 17:14, а изправено **м** изобщо не се среща.

Разлика между двата почерка се наблюдава в средната, свързваща част на буквата. Докато в първия почерк тя е закръглена — **ѿ**, макар и невинаги широка, във втория почерк линията се пречува в остър ъгъл в 7 от всичко 31 случая — **М**. Това ъгловато **м** е сравнително рядко и е несъмнено белег за „народен“ стил в писмото. Може да се види в Охр. ап., в почерка на Белослав в Бол. пс., Даниловата приписка в Бол. пс., Добром. ев., Бит. л., Струм. ап., Драг. ев., във втория почерк на Шаф. триод, Троиц. надпис от 1264 г. и др.

р. В първия почерк преобладава типът, характерен за изисканата старобългарска и среднобългарска кирилица — с удължена и завита наляво опашка. В около 30 % от случаите може да се наблюдава една разновидност — **р** с къса опашка. Подобно начертание се среща в редица среднобългарски паметници — Григ. пар., Даниловата приписка в Бол. пс., Струм. ап., Орб. триод, Хлуд. пар., Нор. ев., Пловд. ев., Лесн. прол. от 1330 г. и др.

оу. Важните тенденции в начертанията на буквата са свързани с посоката на линиите, от които се състои **у**. Първият почерк на Рил. ев. се отличава с разнообразие, като преобладават два типа: **оу** и **оу**. Първият

тип съчетава в себе си следи от някои стари начертания, срв. **оу** (Григ. пар.,

Мри. ев.) и **оу** (Пог. пс., Карп. ев., Зогр. тref., на места в Бит. л., Бол.

пс.). Второто написание — с извита дясна линия — се появява в ръкописите през II половина на XIII в. — Пловд. ев., Зогр. л. от 1277 г. Среща се и в XIV в. — Рил. ев. от 1361 г., апост. от 1313 г. и др.

Начертанието на буквата във втория почерк е почти уникално. Двете

части на буквата са свързани така, че напомнят обърнатото **оу** (**оу**). Подобно „оу“

ми е известно само в Драг. ев., с което вторият почерк на Рил. ев. показва и други сходства. Трябва да се отбележи обаче, че в Драг. ев. „оу“ намираме рядко. По-честа там е буквата **ѡ**. Прототип на особеното **оу** трябва да търсим може би в старинното начертание с **о** и **у**, свързани над реда (срв. Харт. надп., Добром. ев., късната приписка в Бол. пс., Сам. надп. Бит. л.).

х. При тази буква представя интерес главно мястото, в което се пресичат двете линии. За нашия паметник е характерно, че често пъти тази точка е над реда — близо до средата на буквената височина. Това важи за всички случаи при втория почерк и за около 80 % от случаите в първия (срв. например **хъва** — 9б 9).

Подобно „високо х“ може да се види също така в Унд. л., Бит. л., Слеч. ап., Бит. тр., рък. № 933, № 880, Ръжд. сб. и др. В паметници с изискана кирилица, като Супр. сб., Остром. ев., Шестоднева от 1263, Зогр. л. от 1277 и др., съотношението на случаите е обратно — „високо х“ там се среща сравнително рядко. Доколкото може да се съди по публикувани снимки, съотношението между „високо“ и „ниско“ х, например в Търн. ев., е 40:60 (срв. в първия почерк на Рил. ев. — 80:20). В случая се имат пред вид, разбира се, общи тенденции, тъй като при подобни наблюдения често се натъкваме на трудно доловими количествени отлики, които създават междинни типове.

Във втория почерк буквата се подава малко под реда, а често изскача над останалите букви. Двете линии са еднакво извити. Това е едно доста нескоропосно късно начертание на „х“, в което обаче могат да се открият връзки с формата на буквата в някои ранни паметници, като Добром. ев., Бит. лист., на места в Струм. ап. и др.

ч. Формата на буквата в ръкописа е вилообразна. Горната ѝ част е затворен триъгълник и достига в първия почерк докъм средата от височината на буквата. Във втория почерк тази горна част е по-голяма и достига почти до долния край на буквата (подобно **ч** вж. в Струм. ап., Григ. пар., Ръжд. сб.).

Вилообразното **ч** не е характерно за търновските и повечето светогорски ръкописи. В това отношение Рил. ев. се свързва с Григ. пар., Бит. л., Струм. ап., Пловд. ев., Боян. надп., Загр. триод, Ръжд. сб., рък. № 933, Лесн. прол. от 1330 г., Пант. ап. от 1313 г. и др. Различно по тип (не вилообразно, а чайшковидно) е начертанието в паметници като Пог. пс., Търн. ев., Нор. пс., Карп.

ев., Нор. ев., Пог. пр., Сб. от 1348 г., Терт. ев. и др. Подобно чашковидно *у* може да се види и в Лесн. пар., а също така на места в Рил. ев. от 1361 г.

В няколко случая (*улка*, л. 8а 1, 7, *оуе*, 9а 16) отвесното стълбче на *у* се пресича от хоризонтална чертица там, където се разклонява. Подобни примери са редки в книжнината — срещат се например в Драг. ев., в някои босненски паметници (срв. сн. 62 у Лавров).

Тенденция към едностраничност на буквата има и в двата почерка. Тя е по-ясно изразена във „високите“ (чашковидните) видове *у*. Хронологически типът в ръкописа се свързва с паметници от края на XIII и началото на XIV в. — по-късен от начертанията в Струм. ап., Бит. л., Бол. пс., близък до Бит. тр., Пловд. ев., Пант. ап. от 1313 г. и по-ранен от типа в Ръжд. сб.

Общо взето, главната причина за асиметричността на буквата е в това, че лявата страна на вилата (предимно в първия почерк) е по-къса от дясната. Поне за нашия ръкопис тази черта може да се свърже с една обща особеност на полуустава — горния наклон на буквите (вж. с. 17).

ц. Двата почерка се различават при *ц* по това, че докато в първия опашката на буквата е продължение на дясната отвесна линия, във втория тя сключва прав ъгъл, преди да се спусне долу. Във втория почерк се срещат и два случая с „високо“ *ц* (над реда) от всичко 7 случая (срв. ш).

ш. Начертанието на *ш* във втория почерк представя интерес с това, че горната част на буквата (*ш*) стои над равнището на останалите букви, като опашчицата започва над реда и свършва под него. Това е архаична палеографска черта и свързва ръкописа със стари кирилски паметници като Унд. л., Добром. ев., кирилската приписка на л. 141б в Асем. ев., Бит. л., отчасти Струм. ап. „Високо“ *ш* във втория почерк се среща 8 пъти от всичко 11 случая с *ш*.

ш. В първия почерк средната отвесна черта на *ш* е еднакво висока с двете странични линии, които от своя страна не са закривени навътре, а са почти прави и успоредни с нея. Това е типът, който намираме в някои ранни, а също така и късни паметници, като Унд. л.; първия почерк на Охр. ап., Слеч. ап., Сам. надп., Григ. пар., Струм. ап., Пант. ап. от 1313 г., Бол. пс., Лесн. пар., в полуустава на Пог. пс., Рил. ев. от 1361 г., Търн. ев., Терт. ев., сб. от 1348 г. и др.

Във втория почерк буквата се отличава с по-голяма закръгленост, а средното стълбче невинаги е високо. Случаите са твърде малко, за да се отнесе начертанието към определен тип.

ъ. В първия почерк *ъ* има малка петлица, която не слиза под реда. Отвесната черта е права или леко наклонена надолу вляво, като горната ѝ част (около една трета от линията) излиза над реда. По последната особеност начертанието прилича на някои ръкописи от втората половина на XIII и началото на XIV в. — Търн. ев., Нор. пс., Шест. от 1263 г., Хлуд. пар., Пловд. ев. В по-малко от една трета от случаите (около 28 %) напречната черта стои малко по-ниско от горното равнище на буквите, както е в паметници от края на XII и началото на XIII в., а и в някои по-късни ръкописи, като Хлуд. пар. от края на XIII или началото на XIV в. По-чести са в паметника случаите с наклонена пресечка на *ъ*, която започва вляво под равнището на останалите букви, а вдясно отива над него. Като слаба тенденция това може да се забележи още в паметници от XIII в. — Зограф. тref., Братк. миней, но, общо взето, наклонът на пресечната черта на *ъ* е отличителна черта на по-късни

паметници — Зогр. ев. от 1305 г., Рашк. ном. от 1305 г., Олив. миней (писан в Лесновския манастир през 1342 г.), Лесн. прол. от 1330 г. и др.

По-архаично е начертанието във втория почерк: 1. В повече от половината случаи петлицата на **ѣ** има триъгълна форма — една особеност на ранни ръкописи (Унд. л., Сав. кн., Мак. кир. лист, Енин. ап., Мир. ев., някои руски преписи от XI в., босненски паметници от XIII в. и др.). В късни паметници това начертание е сравнително по-рядко — Драг. ев., Пант. ап. от 1313 г., Ръжд. сб. В първия почерк такава тенденция се забелязва доста рядко (срв. **заповѣди** 4б 15; **къ** 1а 11). 2. Втората ръка пише понякога **ѣ** с петлица, която слиза под реда. Това наблюдаваме и при **б, в, з, љ**, но при **ѣ** е най-ясно изразено. Тази черта на почерка е много старинна. Среща се в ранни паметници, като Добром. ев., Унд. л., Бит. л., един от почерците на Вукан. ев. и носи следи от влияние на всящето глаголическо писмо върху кирилицата. 3. Случаите с ниско сложена напречна черта са по-чести, отколкото в първия почерк. 4. В един случай се среща **ѣ**, чиято отвесна черта малко излиза над останалите букви (11а 17). Във всички останали случаи **ѣ** има висока мачта, срв. **ѣ** в Григ. пар.

ѝ, ў. В първия почерк (с малки изключения) се среща само **ѝ**. Във втория почерк ерът се среща с разнообразни начертания — от **ѝ** до **ѝ**, с редица преходни типове. Подобно е положението в Данил. приписка към Бол. ис. за еровете, в която Щепкин пише: „Вероятно это были для писца варианты одного знака.“¹

За втория почерк трябва да се споменат някои по-особени случаи: 1. Старинен **ѝ**: с **нмѝ** 11а 16, **козанѝ** 11а 20, 2. 17 пъти се среща „висок ер“ (срв. **ѝ**) не само в края, а и в средата на реда. 3. Над **ѝ** се слага хоризонтална чертица. Това е свързано вероятно, от една страна, изобщо с маниера на преписвача да слага „подкривчета“ над някои букви (срв. **л, д, а**). От друга страна, трябва да се отбележи, че начертанието **ѝ** (срв. **посѝтавѝтъ** (11а 21), **дѝсьна** (11б 2), **съзѝданѝна** (11б 4—5), **больна** (11б 16), **снѝхѝ** (11б 19), **мѝнь** (шнѝхѝ) (11б 20), имащо съответници в стари паметници, като Сам. надп. и Добром. ев., напомня глаголическо „**р**“ (срв. Син. ис.).

џ. Буквата „ери“ и в двата почерка има компоненти **ѝ** и **и**. Във втория почерк те имат съединителна черта. Редките случаи със съединителна черта в първия почерк могат да се тълкуват като **и** попр. на **ѝ**.

ж. Рилският ръкопис спада към една група паметници (предимно от втората половина на XIII и началните десетилетия на XIV в.), в които се забелязва тенденция за уеднаквяване на начертанията за **ж** и **ѝ**.

В Рил. ев. **ж** и **ѝ** са най-трудно различими след букви за меки съгласни, т. е. там, където преписвачът е трябвало да приложи своите знания за средно-българ. правописна употреба на носовките. В такива случаи той прави чести грешки и поправя **ж** на **ѝ** и **ѝ** на **ж**. Понякога е започнат единият знак, а е довършен другият. В резултат са се получили многобройни варианти,

като **ѝ** **ѝ** и др.

¹ В. Н. Щепкин. Болонская псалтырь, с. 28.

Начертанието на голямата носовка е симетрично. Среща се както старинно **ж** — с голяма горна част (повече от 1/3 от височината на буквата), така и **ж** с малка горна част. Подобно разнообразие намираме също в Нор. ис. и доколкото може да се съди по публикуваните снимки, в Драг. ев. В няколко случая горната хоризонтална черта на **ж** е продължена вляво. В някои места това личи съвсем ясно — **ни скъдъемо** (2а 8—9), **сжота** (146 горе), **пжть**

(146 3), **сжотъ** (146 3) и напomnia знака за йотована голяма носовка (**ж**)

в Сав. кн., надп. на Чръгубля Мостич и Добром. ев. **ж** в Рил. ев. намираме

най-често в думата **сжота** — вероятно преписвачът е имал за образец паметници, където даденото начертание е личало особено ясно в киноарните бележки. Този елемент на голямата носовка се съчетава със симетричност и голям горен триъгълник, което свидетелствува за старинен образец. Преписвачът пише **ж** там, където проявява нарочно старание. За каллиграфско

ж говори и Щепкин при описанието на четвъртия почерк в Бол. ис.¹ Начертанието се среща предимно в ранни паметници — Супр. сб., Остр. ев., Слеч. ан., Григ. пар.

Във втория почерк голяма носовка се среща само веднаж, като самото начертание е неясно (**жадъца** л. 116, р. 12).

Малката носовка в първия почерк има вид **А** с удължено дясно рамо, което в около 13 % от случаите се пречупва и показва сходство с т. нар. „ломанное **А**“² (срв. в Унд. л., Бит. тр., първия почерк на Охр. ап., Данил.

приписка в Бол. ис. и др.).

За втория почерк е характерна хоризонталната чертица над **ж**, която или със средата си опира върха на буквата, или отива вляво.³

ж, **ю**, **к** се среща само в първия почерк, като не се наблюдава тенденция към покачване на свързващата чертица. Такава тенденция няма и при **ю**. Във втория почерк намираме веднаж **ю** (**шюаа** л. б 1) и един случай с **ю** (**шюаа** л. б 21).

¹ В. Н. Щепкин. Болонская псалтырь, с. 28.

² В. Н. Щепкин. Болонская псалтырь, с. 8.

³ В. Н. Щепкин. Болонская псалтырь, с. 25; В. Н. Щепкин. Разсуждение с языке Саввиной книги, с. 39; Ив. Гълъбов. Надписите към Боянските стенописи. С., 1963, с. 10—11.

... СЪНЛО А Н С Л Т О А Л А П О Р Е ...
 ... С Л А В Н А А В Н А Д Б Т Ъ ... А С Л О В Е С Т ...
 ... А М Н Д Х Т Ъ Б А И В Д Т Е Ж Е С А ...
 ... Т О Т А Г О Т Ъ Х О Р Ъ Р Ы В Ш И ...
 ... Ш Е Р А Б Н П И М П Ъ С Т В О В Л И Н ...
 ... Х Н Т Е Н Е К Ы А А Н И Д Е Т Ъ ...
 ... Б О П А В Ы В Н Е Х С И П Х Д Е Н Е Т Ъ Ж О С Т ...
 ... Т Ъ Б О П Р И Д Е Т Ъ П А В З С Д С Т Ъ А Ф А М ...
 ... А Н Ц И В Ъ С А З Е М А ... С О Р П А В ...
 ... С А У Ъ С Н А Л О Л А Ц Е С А Д А С Л О Д О В ...
 ... Т Е С А Ф Е Ъ Ж А Т И В З С Ъ Х Х О ...
 ... Ц И Х А К Ъ Т И Н С Т А Т И П Р Ъ Д А Т И ...
 ... У И У Л О В Ф У Е С К И Л Д П Е М А П О ...
 ... **В** С Г Д С Г А П Р И Д Е С И М У Л О В Ф У Д В С М Т О А ...
 ... В Ъ С В О Е Н Н В З С Н С Т И А Н З Г Е Л Н С И ...
 ... Л А З Т О Г Д А С Д А Ж Т Ы А П Р Ъ С Т О ...
 ... А Т С Л А В Н С В О А Н С З Б Е Р А Т Ъ С А П Р Ъ Л ...
 ... П Н М Д В С Н А З О Ц И Н Н Р А З А У А Т Ы Х ...
 ... Д Р Ъ Т Ъ Д Р Ъ Г А Ч К О Ж Е П А С Т И Р З Р А ...
 ... З И Л А У Ъ С Т И О В Ц А Ш К О З Л И Ц И ...
 ... И П О С Т А В И Т Ъ В Ц А Ш Д Е С Н А ...

Често пъти, когато редът започва с ъ, лявата част на буквата излиза извън реда (л. 6а, 76, 86, 10а, 28а и др.). Това показва, че преписвачите пишат първо а, и към нея прибавят знака за йотация. У първия преписвач лявата черта достига реда. У втория преписвач начертанието е рядко и странно. Лявата черта стои съвсем 'високо и свързващата линия е силно наклонена.

А КОЗЫ ЦА ЖШ КОДА ТОГДА
 РЪТЪ ЦРЪГА ДРНА ДВОДЕ СЪНДЕГО ПРАДЪ
 ТЕ КЛАГО СЛОВЕ ННШ ЦА ДЛОГО ПАСЕ ДАУ
 НТЕ ОУГОТОВАНО СЪВЛАЪ ЦЪРЪБЪ ЗЪДА
 ННША НРЪЦЪЗЪ ИВЪКАХЪ КОСА ПЪДЪ СЪМЪ
 АСТИ ВЪЖЪ ДАХЪ КОСА И НА ПОНСТЕЛЪ
 СЪА НЕНЪ БЪХЪ И ПРНБРАСТЕЛА Д. НАГЪ
 ПСО ДЪСТЕЛА БОЛЕНЪ ПОСЪТНСТЕЛА
 ВЪТЪСМНЦИ БЪХЪ И ПРНДОСТЕКЛА
 НЪ ТОГДА СЪВЪЩА ДЪЕЛА ОУ ПРНСА
 ГЛАЩЕ ГИ КОДА ТА ВНА ДЪХОМЪ ДЪВЪ
 ЦА И НА СЪТНХОМЪ ТА ИЛИ ЖЪ ДЪЩА
 НА ПОНХОМЪ ТА КАГДА ИЛИ ТА КНДЪ
 ХОМЪ СЪРА И ВЪВЕДОХОМЪ ИЛИ НАУА
 ДЪЯХОМЪ КОГА АЖЕ ИЛИ ТА ВНА ДЪХОМЪ
 БОЛЪМА ИЛИ ВЪТЪСМНЦИ И ПРНДО
 ХОМЪ КЪТЕ БЪ НЪОЖЪ ФА ЦЪРЪНЪТЪНМЪ
 А ИЛИ ГЛАВА ДЪЩЕ ОУСТВОРНЕТ СЕ ИЛИ
 ПОДА ФЪСНХЪ БРАТНА МОИ ДЪВЪ КО
 ШИХЪ ДЪМЪ СЪБОРНТЕ ТОГДА Р
 ИЛИ СЪШО ДЪ И ДЪТЪСМЪ СЕ П.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

При анализа на буквените начертания в двата почерка се оказа, че в ръкописа могат да бъдат отделени два вида елементи: 1) елементи, които носят информация за скрипторската школа на преписвачите, и 2) елементи, които са хронологически значими. Както видяхме, двата почерка дават възможност непрекъснато да се съпоставят елементи от първия тип. В много от случаите първият почерк носи влиянието на една „по-официална“ кирилица, чийто стил виждаме в най-чист вид в наметниците като Суир. сб., Пог. ис., Търн. ев., Шестоднева от 1263 г. и др. В Рил. ев. този стил е смесен с елементи от т. нар.

„народни почерци“¹ — вж. а, к, з и др. Такъв смесен стил имат и други паметници, например надписите към стенописите на Боянската църква.

Вторият почерк представя един от късните паметници, в които „народният стил“ е проявен във възможно най-чистия му вид. В това отношение той се свързва най-тясно с Бит. л. от XII в., Даниловата приписка към Бол. пс., Драгинио ев. от XIII в., надп. от Троица, Шуменско и др.

По всяка вероятност ръкописът е представител на българска провинциална скрипторска школа. Смесването на различни почеркови стилове в писмото отразява проникването на модни за времето кирилски написания, които се смесват със старинни черти. Ако се съди по наличието на двама книжовници, които са взели участие при преписването, и по обилнето на кожа, с която са разполагали за подготовката на пергамента, може да се предположи с известна вероятност, че ръкописът е възникнал в планински манастир.

По хронологически значимите черти първият почерк стои близо до паметници от края на XIII и първата половина на XIV в.: Хлуд. пар., писан между 1294 и 1320 г., Норов. пс. и многобройни датирани паметници от първата половина на XIV в. Вторият почерк въпреки своята архаичност, сравнен с други „народни“ по почерк паметници, като Добром. ев., Бит. л., Драг. ев., Пантел. ап. и др., показва все пак, че не може да бъде по-ранен от края на XIII в.

Паметникът може да бъде отнесен по време приблизително към първите десетилетия на XIV в.

ИЗТОЧНИЦИ

При описанието са използвани за сравнение ръкописи от сбирките в София, Пловдив, Кюстендил, Рилски манастир, Москва и Ленинград, а също така албумите на П. А. Лавров. Палеографические снимки с юго-славянских рукописей болгарского и сербского письма, вып. I, XI—XIV в., СПб., 1903 г.; В. л. Мошин. Палеографический альбом на јужнословенското кирилско писмо. Скопје, 1966; В. В. Стасов. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. СПб., 1887; М. Стоянов. Орнаменти на славянските ръкописи в България. С., 1973; Б. Райков, А. Джурова, Б. Ангелов, Хр. Кодов. Ст. Кожухаров. Ст. Българска ръкописна книга X—XVIII в. Каталог. С., 1976. В последната книга има основни библиографски данни за издадените и проучени старобългарски и среднобългарски ръкописи.

В работата са използвани следните съкращения:

- Асем. ев. — Асеманиево евангелие от XI в., Ватиканска б-ка, Рим, Cod. slav. 3.
Бит. л. — Битолски листове от XII или XIII в. Оригиналет е загубен. Вж. снимка у И. Иванов. Български старини от Македония. С., 1931, с. 446.
Бит. тр. — Битолски триод от XII в. Библ. БАН. С., № 38.
Бол. пс. — Болонски псалтир от XIII в. Университетска б-ка, Болоня, № 2499.
Боян. ев. — Боянско евангелие от XIII в. Библ. им. Ленина, М., Сбирка на Григорович № 8, М., 1690.
Боян. надп. — Надписи в Боянската църква край София от средата на XIII в.
Братк. миней — Братков миней от XIII в. Албум на Лавров, 47; Албум на Мошин, 41.
Влад. надп. — Надпис от Битоля с името на цар Иван Владислав.
Врач. ев. — Врачанско евангелие от XIII в., НБКМ, С., № 19.
Вук. ев. — Вуканово евангелие от 1200 г.
Григ. пар. — Григоровичев паримейник. Библ. им. Ленина, М., Сбирка на Григорович, № 1685.

¹ Сrv. В. Н. Щепкин. Болонская псалтырь, с. 63; С. М. Кульбакин. Охридская рукопись апостола. — Бълг. старини, II, С., 1907, § 102; В. Н. Щепкин. Болонская псалтырь. СПб., 1906, РФВ, т. LVII, 1907, № 1, 235—236; И. Иванов. Български старини от Македония, с. 446—447; Н. Б. Тихомиров. Записки отдела рукописей, Государственная б-ка СССР им. В. И. Ленина, вып. 25, М., 1962, с. 159—165; Б. Велчева. Към Добромировото евангелие, Славястичен сборник, С., 1968, с. 123—129; също Добромировото евангелие. Български паметник от началото на XII в., С., 1975, с. 13—23.

- Григ. прол. — Григоровичев пролог от XIII в., Библ. им. Ленина. Сбирка на Григорович, № 1705.
- Деч. пс. — Дечански псалтир от XIII в. Публич. б-ка, Л., Сбирка на Хилфердинг № 17.
- Добрейш. ев. — Добрейшово евангелие от XIII в. НБКМ, С., № 17.
- Добром. ев. — Добромирово евангелие от началото на XII в. Публич. б-ка, Л., № Q п. 1.55; Синайски м-р „Св. Екатерина“ № 43.
- Драг. ев. — Драгичино евангелие от XIII в. Библ. им. Ленина, М., Сбирка на Григорович № 1694.
- Ениг. ап. — Енигски апостол от XI в. НБКМ, С., № 1144.
- Загр. тр. Триод от XIII в. Загреб, Arhiv Jugoslav. Akad., № IV d, 107.
- Зайк. светог. тр. — Зайковски светогорски требник от XIV в., НБКМ, С., № 960.
- Зогр. ев. — Зографско четвороевангелие от 1305 г. Публич. б-ка, Ленинград Q.1.35.
- Зогр. л. — Листове от апостол от 1277 г. Arhiv Jugoslav. Akad., Загреб, № IV-d-106.
- Зогр. тref. — Зографски тrefологий от XIII—XIV в. Публич. б-ка Q.1.40.
- Карп. ев. — Карпинско евангелие от XIII в. Моск. истор. музей. Сбирка на Хлудов № 28.
- Ленингр. ев. — Евангелие от XIII—XIV в. от сбирката на Срезневски. Библ. АН СССР, Л., № 13.5.12.
- Лесн. нар. — Лесновски паренесис от 1353 г. НБКМ, С., № 297; Публич. библ., Л., Сбирка на Хилфердинг № F п.1.63.
- Лесн. прол. — Лесновски пролог от 1330 г. Библ. на сръб. академия, Белград, № 83(53).
- Мак. кир. лист — Македонски киридски лист от X в. Библ. АН СССР, Л., № 24.4.16.
- Мир. ев. — Мирославово евангелие от 1180—1190 г. Публич. б-ка, Л., F.1.83.
- Никод. типик — Никодимов типик от 1319 г. Албум на Мошин, 79.
- Нор. пс. — Норовски псалтир от XIV в. Московски исторически музей. Сбирка на Уваров № 285.
- Олив. миней — Оливеров миней от 1342 г. Албум на Лавров, 54; Албум на Мошин, 96.
- Орб. триод — Орбелски триод от XIII в. Публич. б-ка, Л., F.п.1.102.
- Остр. ев. — Остромирово евангелие от 1056 г. Публич. б-ка, Л.
- Охр. ап. — Охридски апостол от XII в. Библ. им. Ленина, М., Сбирка на Григорович, № 1695.
- Пант. ап. — Апостол от Пантелеймоновия манастир в Света гора от 1313 г. Албум на Лавров, 27; Албум на Мошин, 63.
- Пирд. ап. — Пирдопски апостол от XIII в. НБКМ, С., № 497.
- Пловд. ев. — Пловдивско евангелие от XIII в. Нар. б-ка „Иван Вазов“, Пловдив, № 9.
- Погод. пс. — Погодинов псалтир от XIII в. Публич. б-ка, Л., Сбирка на Погодин, № 8.
- Радом. пс. — Радомиров псалтир от XIII в. Зографски м-р, Света гора № 1 д.13; Публич. б-ка, Л., № Q.п.1.11.
- Рашк. ном. — Рашки номоканон от 1305 г. Библ. им. Ленина. Сбирка на Уидолски, № 25.
- Рил. ев. от 1361 — Рилско евангелие от 1361 г. НБКМ, С., № 31.
- Рил. А ев. — Евангелие от XIII в. Рилски м-р, № 1/13.
- Рил. (Б) ев. — Евангелие от XIV в. Рилски м-р, № 1/12.
- Ръжд. сб. — Ръждавички сборник от XIV в. Кюстендилски народен музей.
- Сав. кн. — Савина книга от X в. Московски централен архив, ф 381, № 14.
- Самуил. надп. — Самуилов надпис от 993 г.
- Сб. от 1348 г. — Лаврентиев сборник от 1348 г. Публич. б-ка, Л., F.1.376.
- Слепч. ап. — Слепченски апостол от XII в. Публич. б-ка, Л., F. I. 101—101a; Пловдивска нар. б-ка, № 25; Библ. АН СССР, Л., № 24.4.6; Библ. им. Ленина, М., Сбирка на Григорович, № 14, М., 1699; ЦБАН, Киев ДА/П.25.
- Струм. ап. — Струмишки (Шафариков) апостол от XIII в. Пражки народен музей, № IX-e-25.
- Супр. сб. — Супрасълски сборник от XI в. Национална б-ка, Варшава; Университетска б-ка, Люблина, Cod. Sor. 2; Публич. б-ка, Л., Q.п.1.72.
- Терг. ев. — Евангелие на цар Георги Тергер от 1322 г. Публич. б-ка, Л., F.п.1.84.
- Тод. ап. — Тодоров апостол от 1277 г. Б-ка им. Ленина. Сбирка на Григорович, № 1697.
- Троиц. надп. — Надпис от 1264 г. от с. Троица, Шуменско.
- Търн. ев. — Търновско евангелие от 1273 г. Arhiv Jugoslav. Akad., Загреб № III а 30.
- Унд. л. — Листове на Уидолски от XI в. Библ. им. Ленина, М., Сбирка на Уидолски, № 961.
- Харт. надп. — Надпис на Павел Хартофилак от IX—X в. в Преслав.
- Хиленд. л. — Хилендарски листове от XI в. Б-ка „М. Горки“ в Одеса, P. 1/533.
- Хлуд. нар. — Хлудов (Лобков) паримейник, писан между 1294 и 1320 г. Моск. исторически музей. Сбирка на Хлудов, № 142.
- Шаф. триод — Шафариков триод от XII—XIII в. Публич. б-ка, Л., F.п.1.74.
- Шестодн. от 1263 г. — Хилендарски Шестоднев на Йоан Евзарх от 1263 г. Моск. исторически музей. Синаодална сбирка, № 54(354).
- Яков. ап. — Апостол от XIII в., НБКМ, С., № 880.